Modelimi i legjendave për Skënderbeun dhe Marën e Sopotit sipas arketipeve antike greko-romake

Skënder Karriqi

(Mbi dy legjenda popullore dhe këngën e Gjorg Golemit në trevat e Librazhdit)

Trevat e Librazhdit janë ndër më të pasurat me lëndë folklorike, që lidhet drejtpërdrejt me figurën e Skënderbeut, por edhe me figura të tjera siç janë: Gjorg Golemi, Mara e Sopotit, etj. Kjo pasuri përmbledhet kryesisht në legjenda apo rrëfime legjendare mbi heroin dhe bëmat e tij në momente rreziku për të, por edhe në momente ndriçimi profetik (si në rastin e Marës), për ngjarjen e ardhshme fatale. Ka midis këtyre legjendave apo rrëfimeve legjendare, që, në variante të përafërta, gjenden edhe në treva të tjera të Shqipërisë. Të tilla janë ato që motivojnë përkrenaren e Skënderbeut me kokën e dhisë. Kështu legjenda të tilla, përveçse në Rrajcë e në Xhyrë të Librazhdit, i gjen edhe në Ishëm për Kalanë e Rodonit¹ dhe kalanë e Muzhlit.² Edhe sot banorë të moshuar dhe relativisht të moshuar të Domosdovës të tregojnë si më poshtë:

1- *“Kur Skënderbeu ishte i rrethuar në malet e Rrajcës, ai vajti te një stan dhish aty afër, theri një dhi të madhe dhe u fut në lëkurën e saj. Turqit e kishin rrethuar vendin. Kur barinjte lëshuan bagëtinë, Skënderbeu doli këmbadorazi, i futur në lëkurën e dhisë. Turqit nuk e vunë re, sepse dhia gjante si e gjallë. Pasi shpëtoi, ai i dërrmoi turqit”*.³

1 Dhosi Liperi, *Mitologjia Skënderiane*, Botiet emart, 2014; f. 58.

2 Dhosi Liperi, Vepër e cituar, f. 624.

3 Rrëfyer nga Syme Bogdani në vitin 2018, 82 vjeç, nga Rrajcë-Skënderbeu, Prrenjës.

2- “Njëherë, kur luftonte me turqit në Fushë të Domosdovës, Skënderbeu u ndodh ngushtë: ai ishte me pak ushtri, ndërsa turqit ishin me ushtri të madhe. Atëhere Skënderbeu mblodhi dhitë nëpër stane dhe u vuri atyre në brirë pishtarë të ndezur. Ndaj në të ngrysur, sapo u err nata, ai i lëshoi dhitë mizëri, me pishtarë në brirë, nëpër shpatet e malit të Luqinjës. Kur i panë turqit, menduan se Skënderbeu po i sulmonte me një ushtri të madhe dhe ikën nga frika”.⁴

Ndërsa Shahin Zharri, kur flet për *legjenda të cinguar*, përmend njëren prej tyre me titull *Dhitë me qiri*, si më poshtë:

3-Lufta do të bëhej te Guri i Skënderbeut. Ky kishte ushtri pak dhe turku shumë. Skënderbeu mori ca tufa me dhi, ndezi nga një qiri dhe natën ua vuri në brirë dhive. Dhitë i lëshoi pyllit. Pylli u mbush me drita. Turku kujtoi se Skënderbeu ka shumë ushtarë dhe ua mbathi këmbëve.⁵(Guri i Skënderbeut ndodhet në Xhyrë)

Në lidhje me legjendën e parë, ku Skënderbeu i shpëton rrethimit i fshehur në lëkurën e dhisë, Prof. Albert Doja, në një artikull të botuar në revistën *Nëntori*, 2/1985, titulluar “*Rreth një legjende popullore për Skënderbeun*”, vë re se “në një cikël legjendash në anët e Përrenjësit, brendapërbrenda tematikës së gjerë për Skënderbeun, mund të veçohet një bërthamë elementesh tematike, në kombinimin e të cilave vihet re se, ashtu siç shpëton Odiseu prej shpellës së qiklllopit Polifem, duke u fshehur nën një dash të madh, edhe Skënderbeu arrin të shpëtojë prej rrethimit të turque, ..., pothuajse sipas mënyrës së njohur homerike”.⁶ Dhosi Liperi, një ndër mbledhësit e rrëfimeve, gojëdhënave dhe legjendave për Skënderbeun, në lidhje me legjendën e dytë thotë se “ajo dhe variante të saj kanë rëndësi, se tregojnë ringjalljen e besimit të vjetër, si simbol mitik i shprehjes së forcës”.⁷ Ndërsa studiuesi Shahin Zharri, qëndron thjesht në pozitat e regjistruerit të legjendës, të cilën ai e quan *të cinguar*

Sipas nesh, legjenda e dytë, që ka të bëjë me futjen e dhive në luftë, të kujton rrëfimet për Spartakun i cili, i rrethuar nga Krasi, çau rrethimin natën me dema, lopë dhe buaj, pra me brinakë të trashë, në brirët e të cilëve kishte vënë pishtarë të ndezur.

Vladimir Propp, kur sjell idetë e tij mbi studimin e përrallave, vë në dukje se në ato që ai ka studiuar, ndryshojnë emërtimet dhe atributet e personave

4. Rrëfyer nga Masar Bogdani në vitin 1985, 70 vjeç, nga Rrajcë-Fusha, Përrenjësit.

5. Shahin Zharri. *Rrugëtim në historinë e Librazhdit*, Infobotues 2018, fq 136.

6. Albert Doja, *Revista Nëntori*, 2/1985; *Reth një legjende popullore për Skënderbeun*; f. 185-193.

7. Dhosi Liperi, *Vepër e cituar*; f. 58.

veprues dhe nuk ndryshojnë veprimet apo funksionet e tyre. Pra, sipas tij që këtej rrjedh përfundimi se përralla, jo rrallë u mvesh veprime të njëlojta personazheve të ndryshëm. Kjo na jep mundësi ta studiojmë përrallën sipas funksioneve të personazheve veprues. Më tej Propp e përmbyll shtjellimin e tij metodik: *“Për studimin e përrallës ka rëndësi pyetja **çfarë** bëjnë personazhet, ndërsa pyetjet **kush** bën dhe **si** bën, janë probleme të karakterit plotësues”*.⁸ Për t'i dhënë kuptim shtjellimit të vet metodik edhe në planin historik të studimeve të fushës, ai paralajmëron: *“Do të shohim se përsëritshmëria e funksioneve nga ana e ekzekutuesve të ndryshëm është vënë re qëkuri prej historianëve të religjoneve në mite e besime, por kjo gjë u ka shpëtuar historianëve të përrallës”*.⁹

Nisur nga premisa të tilla metodike strukturaliste, përtej hamendësimeve, qofshin këto edhe nga dëshira e mirë, për ndonjë *“legjendë të vjetër ilire, të ngjashme apo të afërt me atë legjendë apo këngë të vjetër homerike, që ka për hero Odiseun, e cila me kohë ka filluar në mjediset e krijimtarisë popullore shqiptare të tregohet apo këndohet pikërisht për Skënderbeun”*,¹⁰ lehtësisht mund të vërtetohet se dy rrëfimet legjendare për Skënderbeun me motivin e dhisë (përkatësisht dhive), janë nënvariente të episodit homerik të shpëtimit të Odiseut prej ngujimit që i bëri atij qiklopi Polifem dhe rrëfimit tjetër (po kaq legjendar) të daljes së Spartakut, prijësit të skllevërve të rebeluar ndaj Romës, nga rrethimi që i bëri atij Krasi.

Përtej shpjegimeve të karakterit plotësues mbi përgatitjet, në rastin tonë përkatësisht therjen e cjamin apo të dhisë te varianti mbi Skënderbeun dhe lidhjes tre e nga tre të deshëve për t'u fshehur nën barkun e dashit të mesit, te varianti i Odiseut homerik, i rëndësishëm dhe përcaktues për klasifikimin e varianteve në të njëjtën familje, është, sipas Proppit,¹¹ funksioni i njëjtë i veprimit. Është qartësisht e perceptueshme se, si te varianti i Odiseut homerik, edhe te varianti i Skënderbeut, funksioni i veprimit është **shpëtimi**. Pikërisht kjo përbashkësi funksionesh legjitimon klasifikimin e tyre në të njëjtën familje variantesh. Kur flasim për një familje variantesh, brenda figurës metaforike të familjes duhet të kemi parasysh edhe lidhjet apo raportet si në familje. Ashtu si te kjo e fundit, më të vjetrit kanë të drejtën e origjinës. Në këtë kuptim, nga dy variantet, ai i rrëfimit legjendar mbi Skënderbeun dhe variantit mbi Odiseun homerik, të drejtën e origjinës e ka ky i fundit për shkak të vjetërsisë së tij, përkritazi me periudhën arkaike

8 Vladimir Propp, *Morfologjia e përrallës*, Libri dhe komunikimi e Aleph; f. 27.

9 Vladimir Propp, *Vepër e cituar*; f. 27.

10 Albert Doja, *Vepër e cituar*; f. 185-193.

11 Vladimir Propp, *Vepër e cituar*; f. 30, 33.

të antikitetit grek. Në këtë rast rrëfimi homerik, i transmetuar në kulturat ballkanike e më gjerë nëpërmjet aedëve, në rastin e kulturës sonë, për aq sa shihet në këtë rrëfim, ka modeluar imazhin historiko-legjendar të heroit tonë kombëtar.

Edhe ndërmjet variantit të Spartakut, që i shpëton rrethimit të Krasit, duke e kthyer situatën në favor të vet me angazhimin në sulm të buajve, lopëve e demave me pishtarë të ndezur në brirë dhe variantit të Sënderbeut, i cili po në të njëjtën mënyrë, duke angazhuar në sulm dhi dhe cjepë (në rastin e kalasë së Rodonit buaj, dema, lopë dhe deshë), sulmon ushtrinë mizëri të Sulltanit, funksioni është i njëjtë: **shpëtim**. Në rastin e variantit të Skënderbeut mund të krijohet përshtypja se kemi devijim të funksionit nga **shpëtim** në **sulm**. Por shprehja e rrëfyesit “...*Njëherë, kur luftonte me turqit në Fushë të Domosdovës, Skënderbeu u ndodh ngushtë...*” bën që funksioni të përceptohet dhe përjetohet prej dëgjuesit si **shpëtim**. Në qoftë kështu, atëherë është kjo përbashkësi funksionesh që na jep të drejtë t’i klasifikojmë variantin e Spartakut dhe variantin e Skënderbeut në të njëjtën familje variantesh legjendare. Edhe në këtë rast, variantit të Spartakut, për shkak të vjetërsisë, i takon e drejta e origjinës.

Nga analiza e mësipërme kuptojmë se dy legjendat, apo rrëfimet legjendare mbi Skënderbeun, të cilat i kemi bërë të njohura në hyrje të kumtesës sonë, janë modeluar sipas strukturave antike greko-romake mbi heronjtë mitikë dhe legjendarë.

E ndërsa këndvështrimi strukturalist mbi dy legjendat, apo rrëfimet legjendare për Skënderbeun, të hasura në Ishëm të Durrësit, në Rrajcë të Librazhdit dhe në Xhyrë po të Librazhdit, deri këtu mund të na sjellë, vendosja e tyre në kontekstin historiko-politik të shek XV do t’i përligjte ato jo thjesht si legjenda dhe kaq: përtej këtij vlerësimi të thjeshtë ato rezultojnë si refleksime të politikave të kohës, lidhur me gjendjen në Ballkan dhe Evropë, përkundrejt rrezikut që vinte nga Perandoria Osmane, sidomos kur ajo ishte nën mbretërimin e Sulltan Mehmetit II, i mbiquajtur Fatih (ngadhënyjes apo pushtues).

* * *

Miti për Skënderbeun ze fill që në Edrene, (Adrianopojë), atje në oborrin e Sulltan Muratit, ku heroi ynë, për merita të veçanta në drejtimin e taboreve turke ndër beteja, u mbiquajt Skënderbej, përndryshe Aleksandri Zot. Me sa duket, Sulltan Murati ishte në kërkim të një strategu, të cilin do ta asocionte me një simbol kuptimplotë. Ky strateg kësaj here nuk do të lëvizte

nga Evropa, përkatësisht Ballkani, drejt Lindjes, për të thyer persët, por në të kundërt, do të lëvizte nga Lindja, përkatësisht Edreneja, për të pushtuar Ballkanin e më tej Evropën. Dhe këtë strateg Murati mendoi se e gjeti te Gjergj Kastrioti, të cilin ndoshta nëpërmjet një ceremonie protokollare të Oborrit, duke qënë në kërkim të strategëve të rinj për realizimin e ëndrrës perandorake, e pagëzoi me emrin simbolik të njërit prej pushtuesve më të mëdhenj të kohërave: Aleksandrit të Madh.

Jemi në një shekull kur simbolet mitike, në kushtet e një arsimimi të kufizuar, vetëm për pakicat elitare, luajnë një rol parësor në përhapjen e idesë. Tradita të tilla utilitare konsolidohen dukshëm në shek. XI me të ashtuquajturat **tregime prej guri**, nëpërmjet të cilave rrëfimet me subjekt fetar, në forma skulpturale relievi të thelluar, me vlera simbolike (shenjuese), ishin mënyra të suksesshme komunikimi në kushtet e pothuajse analfabetizmit të plotë të shumicës dërmuese të besimtarëve. Më pas, për nevoja të antireformës u aplikua i ashtuquajtur i teatër liturgjik mesjetar, nëpërmjet të cilit, me anë të simboleve të Jesusit, Satanait, Ferrit, Parajsës si dhe subjekteve biblike të reduktuara në dialogë dhe veprime simbolike, po në kushte analfabetizmi, u komunikuan mesazhet kristiane, deri në konsolidimin përfundimtar të shkrimit të gjuhëve kombëtare dhe përkthimit në to të Biblës.

Ishte providenciale për Papa Kaliksin III, një personalitet i shquar e Rilindjes ky, largimi i Gjergj Kastriotit, të mbiquajturit Skënderbe, nga oborri i Sulltanit dhe kthimi i tij në zotërimet e të atit. Në fakt ky për të qe kthimi i Aleksandrit, ideja e të cilit erdhi nga Oborri Perandorak Sulltanor. Papa Piu II (Piccomolini), me vizionin dhe ambicjen për t'i dëbuar turqit nga Ballkani, në prag të Evropës dhe deri çlirimin e Kostandinopojës (jemi pas vitit 1453), në aleancë me mbretin e Napolit, Alfonsin i cili nga ana e vet mëtonte kurorën e Bizantit pas një çlirimi të mundshëm, përpunuan idenë e një kryqëzate evropiane, komandant i së cilës do të ishte pikërisht ai, Aleksandri i Ri (Skënderbeu). Për këtë ide punoi energjikisht edhe arqipeshkëvi i Durrësit, Pal Engjëlli, i cili në mbretërinë e re epirote të krishterë do të bëhej Kardinal. Oliver Schmid thotë se *“Princat italianë të Rilindjes përdornin historinë antike kur dilnin para opinionit publik politik. E njëjta gjë do të ngjante edhe tani me mbretërinë e planifikuar të kryqtarëve”*.¹²

Simboli i Aleksandrit të Ri i projektuar si tërësisht funksional, patjetër që duhej “veshur e mbathur” me simbole të tjera plotësuese, domethënëse historike në mbështetje të figurimit të tij që, i kthyer në tokat epirote-

12 Oliver Jens Schmitt, *Skënderbeu*. Fjala, 2014, Tiranë; f. 15

maqedone, ku e lidhte fisi me Aleksandrin antik, përsëri do të marshonte fitimtar drejt Lindjes për ta çliruar atë nga turqit, të ashtuquajturit persë të rinj. Për të gjetur një prej këtyre simboleve “mbathëse”, arqipeshkëvi i Durrësit Pal Engjëlli, sipas Shmidit udhëtoi në vitin 1464 drejt Milanit, ku mori në dorëzim në oborrin e Francesko Sforcës, armatime të çmueshme, ndër to edhe përkrenaren e Skënderbeut, që vinte prej një punishteje lombarde, një gjë e pazakontë kjo, pasi zbukurohej nga dy brirë të gjatë.¹³ Po sipas Shmidit, kjo përkrenare është një imitim i përpiktë i kurorës mbretërore të Aleksandrit antik, kryeqyteti i moçëm i të cilit quhej Aigai, që përndryshe do të thotë **dhi**.¹⁴

Ky simbol historikisht kuptimplotë, i shkonte për mbarë qartësimin të programit të ri në një shoqëri analfabete në masë të madhe, sikurse në Arbërinë e Mesjetës së vonë. Dhe sigurisht, në një shoqëri të tillë, ku pak njerëz dinë të lexojnë, janë edhe këngët, edhe mitet, edhe rrëfimet legjendare ato që i përpunojnë ngjarjet, jo vetëm si kujtesë për vitet dhe shekujt e ardhshëm, por edhe si kuptim e ndriçim i kohës reale të heronjve. Në raste të tilla heronjve u këndohet që në gjallje. A nuk pohohet rëndom nga biografët dhe studiuesit e Skënderbeut se ai u këndua dhe legjendarizua që në gjallje?¹⁵ Kur heroi si i tillë, pra si simbol, mbështetet në mënyrë të qëllimshme nga simbole të tjera plotësuese me domethënie historike, me qëllim realizimin e një plani të qartë politik, ai nuk është thjesht një nocion legjendar dhe për këtë shkak nuk i përket thjesht një konteksti kulturor legjendash, mitesh, rrëfimesh apo këngësh. Në të kundërt, ai i përket një konteksti historiko-politik real që për nevojat e tij imediate i lind këto legjenda, mite rrëfime apo këngë. Pikërisht në këto rrethana, e vërteta legjendare e heroit dhe e vërteta historike njësohen. Ne mendojmë se pikërisht me këtë kontekst (historiko-politik), ndoshta që në gjallje të Skënderbeut, zanafillojnë edhe legjendat apo rrëfimet legjendare, ku Skënderbeu takohet ngjashëm me Odiseun antik grek dhe Spartakun antik romak. Veç duhet thënë se, kur ngjashmëritë shihen përtej këndvështrimit strukturalist, që do të thotë se në këtë rast ato shihen në një këndvështrim të interesuar historiko-politik, nuk ka rëndësi vetëm funksioni i veprimit (çfarë bëjnë personazhet e përrallës, legjendës apo mitit), por edhe plotësues të tjerë që lidhen me përmbajtjen

13 Oliver Jens Schmitt, Vepër e cituar; f. 15

14 Oliver Jens Schmitt, Vepër e cituar; f. 15

15 Oliver Jens Schmitt, Vepër e cituar; f. 423

apo kuptimin simbolik të heroit, Skënderbeut, Aleksandrit të Ri. Në këtë kuptim nuk është pa rëndësi për ne fakti që Skënderbeu, në të dyja legjendat për të cilat po flasim, shpëtimin e arrin me anë të dhisë, përkatësisht dhive. Si mjete efikase të përhapjes dhe komunikimit të idesë, legjendat në këtë rast i kontribuojnë imazhit popullor të Aleksandrit të Ri në një shoqëri pak ose aspak të arsimuar dhe në këtë rast ai që godet është simboli i **dhisë**, përkatësisht dhitë në shenjën që lidhet me Aleksandrin antik. Kështu këto legjenda të projektuara me synime të qarta politike ndoshta nga rrëfimtari eruditë të llojit të Barletit (i njohur si imitues i Tit Livit apo Plutarkut, biografit të Aleksandrit dhe Spartakut), inkuadrohen në kontekstin politik të kohës së mbarsur me idenë e kryqëzatës çlirimtare në krye të së cilës do të përsëriste historinë fitimtare Aleksandri i Ri, Skënderbeu.

* * *

Nga ana tjetër, përgjatë Luginës së Shkumbinit, në anën e majtë të rrjedhës, në Polis, Sopot, Stravaj, Bërzeshtë, ku sipas prof. Qemal Haxhihasanit legjendat për Skënderbeun takohen me ato të Gjorg Golemit duke i ruajtur territoret e veta; të Skënderbeut krahun e djathtë të Shkumbinit, të Gjorg Golemit të majtin¹⁶, vihet re edhe rasti tjetër, i kundërt, i modelimit të painterësuar në këndvështrimin historiko-politik, të legjendave apo të episodeve të këngëve legjendare historike. I tillë është episodi dialogjik ndërmjet Marës dhe Gjorg Golemit, ku në kuptimin tematik dhe funksional, siç e pamë te Propp-i, heroína takohet ngjashëm me Andromakën (si e shohim në këngën VI të Iliadës, kur kjo e fundit i lutet Hektorit t'i shmanget luftës, të rrijë aty me të në pirg, të mos e lëjë jetim djalin dhe atë të ve. Ndërsa dhembja e fshehtë e Hektorit ishte për gjëmën e Andromakës, kur pas vdekjes së tij ajo do të punonte në avëlmënd për një tjetër.)

Ngjashëm me këtë episod vjen edhe episodi i Marës të kënga e Gjorg Golemit si më poshtë:

*Ti o princ mos hyp në kalë,
Do vijë turku të na marrë!
Ndal o at, ku po shkon,
Do vijë turku na pushton,
N' mollë të kuqe na çon.*¹⁷

Në të dyja episodet është lehtësisht i perceptueshëm funksioni i ndalimit të heroit; Hektori duhej t'i shmangej luftës dhe të rrinte aty, në pirg, me

16 Qemal Haxhihasani *Konferenca e Dytë e Studimeve e Albanologjike*, Tiranë 1968, fq 486

17 Avni Alcani. *Shahin Zharri (Monografi)*. Tiranë 2006

Andromakën. Nga ana tjetër Gjorg Golemi nuk duhet të shkonte në Galigat për t'u falur në kishën e Shën Mërisë. Në fakt ndalimi, në të dy rastet, nuk funksionon dhe pas këtij mosfunksionimi vjen gjëma. Arsytet e thirrjes për ndalim, që në këtë rast janë shprehje e tematikës, ngjashëm të të dy variantet episodikë, kanë të bëjnë me fatin e gruas si skllave dhe robinë seksi, pas luftimeve të humbura. Në episodin homerik ky shqetësim tematik është i fshehur në dialogun e Andromakës, për të shpërthyer me tërë peshën dhe bukurinë e vet si shqetësim mashkullor xhelozie në dialogun e Hektorit, kur këtij i fanepset sikur, pas vdekjes së tij, një akë i veshur me parzmore tunxhi, i rrëmben lirinë Andromakës, bashkëshortes së tij të hirshme. Ndërsa në episodin e *Këngës së Gjorg Golemit*, ky shqetësim tematik vjen nëpërmjet vargur: *N'mollë të kuqe na çon*. Në fakt, këtu nuk duhet të jetë fjala për një toponim në Veri të Shqipërisë, ku me togun *Mollë e kuqe*, (i përngjitur *Mollëkuqe*), emërtohet një fshat krejt i panjohur dhe në këtë kuptim i pamotivueshëm për syrgjynosjen e sopotareve atje. Gabimisht kijohet iluzioni se frika e Marës është një frikë nga syrgjynosja në këtë fshat të panjohur. Frika e heroinës sopotare s'mund të jetë një frikë thjesht nga syrgjynosja: ajo është frika, më saktë ankthi i femrës nga përdhunimi pas pushtimeve të përgjakshme. Ky është historikisht episodi tjetër i dhimbshëm pas luftërave. Mendojmë se përmbajtja e shprehjes në vargun *N'mollë të kuqe na çon* lidhet me semantikën erotike të frutit të mollës, semantikë e cila bartet prej antikitetit, përshtatet nga mitologjia fetare kristiane dhe shenjon nënkuptimin simbolik, idenë erotike. Si shenjë e tillë fruti i mollës së kuqe duhet të jetë përdorur edhe në të ashtuquajturat shtëpi qejfi. Ndërsa sot në erën e dritave ky simbol vjen në imazhin e dritës së kuqe, si shenjë e dallimit dhe e joshjes grishëse të këtyre shtëpive.

Egnatja s'duhet të ketë qënë vetëm udhë taborresh e ushtrish: nëpër të, padyshim kanë udhëtuar edhe legjendat e heroit që nuk i përkiste vetëm Arbërisë, por edhe Evropës, legjendat e Aleksandrit të Ri shqiptar, që ngjizte Rilindja Evropiane ndër Arbëri. Përtej rastit të interesuar, nëpër këtë Luginë duhet të kenë udhëtuar edhe legjenda të heroinave antike, duke strukturuar e modeluar imazhin heroik feminil në rrethana lufte të heroinave arbërore, të njohura në këto anë të Shkumbinit, siç ishte Mara e Sopotit.

Literatura:

- 1- **Barleti 1982:** Marin Barleti: *Historia e Skënderbeut*: Naim Frashëti, Tiranë 1982.
- 2- **Grup autorësh 1968:** Konferenca e Dytë e Studimeve Albanologjike. Tiranë, më 12-18 janar 1968.
- 3- **Doja 1985:** Albert Doja: “*Rreth një legjende popullore për Skënderbeun*”. Revista “Nëntori”, 2/1985.
- 4- **Ceka 1985:** Neritan Ceka: *Qyteti Ilir pranë Selcës së poshtme*: A.SH R.P.S.SH, Tiranë 1985.
- 5- **Çapaliku 2004:** *Estetika modern*: Ombrs GVG. Tiranë 2004.
- 6- Stefan Çapaliku: *Letësia e nterpretuar*: Arbri, Tiranë 1998.
- 7- **Jakllari 2015:** Adem Jakllari: “*Ligjërata për etnologjinë dhe mitologjinë*”, Tiranë 2015.
- 8- **Zharri 2018:** Shahin Zharri: *Rrugëtim në historinë e rrethit Librazhd*: Infobotues, Tiranë 2018.
- 9- **Alcani 2006:** Avni Alcani: *Shahin Zharri-Kënga e Gjorg Golemit...*, *Vepra të fjetura*. MONOGRAFI. Tiranë 2006.
- 10- **Grup autorësh 1967:** Instituti i Folklorit: “*Tregime dhe këngë popullore për Skënderbeun*”. Tiranë 1967.
- 11- **Gombrich 2007:** E.H Gombrich: *Historia e artit*; Fondacioni SOROS, përkthyer nga Abdurrahim Myftiu.
- 12- **Ostrogorski 2007:** Georg Ostrogorski: *Historia e Perandorisë Bizantine*: Dituria Tiranë 2007.
- 13- **Jackes.1995:** Edwin Jackes: *Shqiptarët*: Kartë e Penë, Tiranë 1995.
- 14- **Geary 2009:** Patrick J. Geary: *Miti i kombeve*: Ombra GVG, Tiranë 2009.
- 15- **Përpjekja 2012:** Revista *Përpjekja*: nr 28, 29. Tiranë 2012.
- 16- **Liperi 2014:** Dhosi Liperi: “*Mitologjia Skënderiane*”. Botimet Emar. Tiranë 2014.
- 17- **Jeferson, Robi 2016:** Ann Jeferson, David Roby: “*Teoria letrare moderne*”. Albas 2016.
- 18- **Solar 2004:** Milijov Solar: “*Hyrje në teorinë e shkencës për letërsinë*”. Tiranë 2004.

- 19- **Popp 2004:** Vladimir Propp: Libri dhe komunikimi e Aleph, *Morfologjia e përrallës* Tiranë, 2004.
- 20- **Bardhi 1967:** Frang Bardhi: *Skënderbeu*. Naim Frashëri, Tiranë 1967.
- 21- **Bilota 1967:** Bernard Bilota: *Shpata e Skënderbeut ndë Dibrëtë poshtë*. U. SH.T. Tiranë 1967.
- 22- **Schmitt 2014:** Oliver Jens Schmitt: *Skënderbeu*. Fjala, 2014.
- 23- **Sinani 2012.** Shaban Sinani: *Tradita gojore si etnotekst*: Naimi, Tiranë 2012.
- 24- **Akademia e Shkencave e R.P.S.SH:** *Studime për epokën e Skënderbeut*. Tiranë 1989.
- 25- **Noli 1967:** Fan S, Noli: *Skënderbeu*: Naim Frashëri, Tiranë 1967.
- 26- **Frashëri 2002:** Kristo Frashëri: *Skënderbeu*. Toena, Tiranë 2002.
- 27- **Stipçeviq 2002:** Aleksandër Stipçeviq: *Ilirët (Historia, jeta, kultura, simbolet e kultit)*. Toena, Tiranë 2002.
- 28- **Jan 2001:** Vasil Grigoreviç Jan: *Spartaku (Tregim historik)*. Uegen, Tiranë 2011.
- 29- **Dhama 1987:** Todri Dhama: *Fjalor mitologjik*. 8 Nëntori, Tiranë 1987.
- 30- **Colonna 2005:** Barbara Colonna: *Fjalor mitologjik*. Toena, Tiranë 2005.
- 31- **Plutarque 1853:** *Plutarque: Vies des Hommes illustres*. Traduction nouvelle par Alexis Pierron: Charpentier, Librairie-edition, 19 Rue De Lille, Paris 1853.

<http://remacle.org/bloodëolf/historiens/Plutarque/crassuspierron.htm>.